

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ METODİKASI
METHODOLOGY OF TEACHING THE AZERBAIJANI LANGUAGE
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

UOT 37.01

Səminə Sabir qızı Abdullayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin baş müəllimi,

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0001-6540-3036>

E-mail: samina.abdullayeva.80@mail.ru

[https://doi.org/10.69682/arti.2026.93\(2\).44-50](https://doi.org/10.69682/arti.2026.93(2).44-50)

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ OMONİMLƏRİN NORMASI

Samina Sabir Abdullayeva

senior lecturer of

Azerbaijan State Pedagogical University

doctor of philosophy in pedagogy

NORM OF HOMONYMS IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Самина Сабир гызы Абдуллаева

старший преподаватель,

Азербайджанского Государственного Педагогического Университета,

доктор философии по педагогике

НОРМА ОМОНИМОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Xülasə. Omonimlər Azərbaycan dilinin ən qədim leksik qatlarından birini təşkil edir. Omonimlərin formalaşması dövrü dilin anlayış potensialının zənginləşdiyi, söz modelinin isə məhdud olduğu mərhələsinə aiddir. Omonimlərin formalaşması dövründə artan informasiyalar üçün söz modeli məhdud olduğu üçün ayrı-ayrı anlayışlar bir söz modelinə sıғыdırılmışdır. Yəni insan təfəkküründə ayrı-ayrı anlayışlar sinkretik tərzdə, bir vəhdət şəklində qavranılmışdır. Bununla da omonimlərin ilkin formalaşma dövründə insan təfəkkürü çərçivəsində onların normaları da yaranmışdır. Omonim sözlər zaman-zaman dildə işlənməklə öz ənənələrini davam etdirmiş və norma sabitliyini də qoruyub saxlamışdır. Bu da təsəvvürlərdə omonimlərin formaca eyni, məzmunca müxtəlif söz qrupu olması barədə təəssürat yaratmışdır. Omonimlərin eyni və müxtəlif nitq hissələrinə məxsus variantlarının mövcudluğu mütəxəssislərdə belə bir fikir yaranmasına səbəb olmuşdur ki, eyni nitq hissələrinə aid olan omonimlər çoxmənalılıqdan törəmiş, müxtəlif nitq hissələrinə aid omonimlərin yaranmasında isə tonallıq başlıca vasitə olmuşdur.

Açar sözlər: *sinkretizm, leksika, tonallıq, çoxmənalılıq, alınmalar*

Abstract. Homonyms constitute one of the most ancient lexical layers of the Azerbaijani language. The period of homonym formation dates back to a stage when the conceptual potential of the language was enriched, but the verbal model was limited. Since the verbal model for increasing information content was limited during the formation of homonyms, individual concepts were compressed into a single verbal model. That is, in human thought, individual concepts were perceived syncretically, as a single whole. Thus, at the initial stage of homonym formation, their norms also developed within the framework of human thought. Homonyms continued their traditions, periodically being used in the language, and maintained norm stability. This created the impression in the imagination that homonyms are groups of words, similar in form but different in content. The presence of variants of homonyms belonging to the same part of speech and to different parts of speech led experts to the conclusion that homonyms belonging to the same part of speech originated from polysemy, and tonality was the main means in the formation of homonyms belonging to different parts of speech.

Key words: *syncretism, vocabulary, tonality, polisemy, borrowing*

Аннотация. Омонимы составляют один из древнейших лексических пластов азербайджанского языка. Период формирования омонимов относится к стадии, когда концептуальный потенциал языка обогатился, а словесная модель была ограничена. Поскольку словесная модель для возрастающей информативности была ограничена в процессе формирования омонимов, отдельные понятия были сжаты в одну словесную модель. То есть в человеческом мышлении отдельные понятия воспринимались синкретически, как единое целое. Таким образом, на начальном этапе формирования омонимов их нормы также формировались в рамках человеческого мышления. Омонимы продолжали свои традиции, периодически используясь в языке, и сохраняли стабильность нормы. Это создавало в воображении впечатление, что омонимы – это группы слов, одинаковых по форме, но разных по содержанию. Наличие вариантов омонимов, принадлежащих к одной и той же части речи, и к разным частям речи привело экспертов к выводу, что омонимы, принадлежащие к одной и той же части речи, произошли от многозначности, а тональность была основным средством в образовании омонимов, принадлежащих к разным частям речи.

Ключевые слова: синкретизм, лексика, тональность, многозначность, заимствование

Leksik-semantik söz qruplarının bir tərkib hissəsi də omonimlərdən ibarətdir. *Omonim* termini mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Termin quruluşca iki tərkib hissədən ibarətdir: *homo-* bir eyni, *onyma* – ad deməkdir. Termin kimi bu söz ayrı-ayrı mənaları özündə birləşdirən ad anlayışını bildirir. Bu anlayışa görə də omonimlər quruluşca bir, mənaca ayrı-ayrı anlayış bildirən sözlər hesab edilir. Beləliklə dildə sinkretik xarakterli leksik vahidlər kimi xüsusi bir qrup təşkil edir. Omonimlərin meydana gəlməsi, formalaşması insan təfəkkürünün inkişafında qədim mərhələnin izlərini özündə əks etdirir. İnsan təfəkkürünün inkişafı ilə əlaqədar olaraq yeni anlayışların yarandığı mərhələdə dil resursları yeni anlayışlar üçün yeni söz qəlibi formalaşdırmadığından dil özü bu anlayışları bir qəlibə sığışdırmalı olmuşdur. Dilçilik ədəbiyyatında omonimlərin baş vermə səbəbləri ənənəvi olaraq bu qaydada şərh edilir, formaca eyni, məzmunca müxtəlif olan sözlər omonim adlandırılır [1, s.20, 3, 39; 5, s.163; 7, s.1-4; 10, s.104]. Ancaq bu necə ayrı anlayışların bir qəlibə sığışdırılması təsadüfidirmi? Burada bir qəlibə sığışdırılma hansı normaya əsaslanır? Nəzərə almaq lazımdır ki, dildə heç bir hadisə, heç bir element təsadüfi, ixtiyari xarakter daşımır. Bütün hadisələr ən kiçik detallarına kimi müvafiq bir qanunauyğunluq çərçivəsində baş verir. Odur ki, omonimlərin baş verməsindəki qanunauyğunluqlarının açılması norma baxımından xüsusi bir maraq doğurur. A.M. Şerbak hesab edir ki, omonimliyin baş verməsində tonallıq əsas rol oynayır və bunun özü omonimliyin müəyyənləşdirilməsinin başlıca meyarıdır [13, s.129-136]. Omonimlərin yaranması ayrı-ayrı tədqiqatlarda müxtəlif şəkillərdə izah olunsada əsas fikir və mülahizələr bu qrupdan olan sözlərin başlıca yaranma mənbələ-

rindən biri kimi çoxmənalılıq üzərində dayanılır. Bununla əlaqədar olaraq S. Cəfərov yazır ki, “*Çoxmənalı sözlərdə mənələrdən biri inkişaf edərək müstəqim mənə ifadə etməyə başlayan yeni sözə çevrilməsi ilə; məsələn, ay (otuz gün), -Ay (yerə ən yaxın məsafədə olan peyk) hər ikisi isim; bel (insan və heyvan bədəninin arxa hissəsi), bel (torpağı qazmaq üçün işlədilan alət), hər ikisi isim: dil (ağızda olan ət parçası), hər ikisi isim; yel (hava cərəyanı) yel (revmatizm) hər ikisi isim: kök (ağacın torpaqda olan hissəsi) – kök (əsas) hər ikisi isim*” [2, s.21-22]. Omonimlərin yaranması ilə bağlı B. Xəlilovun da mülahizələri S. Cəfərovun izahının oxşarıdır [5, s.165-166]. Omonimlərin yaranmasında çoxmənalılığın rolu məsələsi omonimlər lüğətində də təqdir olunur. Bununla əlaqədar olaraq göstərilir ki, “*Çoxmənalı sözün ayrılan əsas mənası ilk mənə ilə aralıq, qovuşuq əlaqəni kəsir, yeni mənə əlaqəsi əsasında möhkəmlənir. Söz mənaca dəyişməklə bərabər başqa leksik cərgəyə daxil olaraq əvvəlki sintaktik əlaqəsini də itirir. Çoxmənalı sözdən əmələ gələn omonim söz öz leksik və qrammatik mənalarına görə törədiyi sözlərdən fərqlənir, diferensiallaşır. Çoxmənalı sözlərin əsas və törəmə mənaları arasındakı assosiativ əlaqə o qədər zəifləyir ki, onu hiss etmək olmur, əlaqə pozulur, mənaca motivləşmə gedir*” [4, s.10-13]. Rus dili mənbələrində də omonimlərin yaranmasının ən başlıca yollarından biri kimi çoxmənalılığını baza roluna malik olduğu göstərilir. Omonimlərin necə yaranması ilə bağlı bir mənbədə bu prosesin baş verməsinin müxtəlif yolları göstərilir. Bunlar alınmalar hesabına təyin olunan, təsadüfi oxşarlıq əsasında meydana çıxan, tarixi dəyişmə yolu ilə baş verən və ən əsası bir sözün ayrı-ayrı mənaları arasında mənə əlaqəsinin itirilməsi ilə formalaşan söz qrupları

hesab edilir [6]. Q.N. Sidikovanın omonimlər yaranmasının əsas yolları adlı bir məqaləsində omonimlərin yaranması ilə əlaqədar rus dilçiliyində özünəməxsus mövqeyi olan görkəmli mü-təxəssislərin fikir və mülahizələrinə istinad edilərək bu söz qrupunun meydana gəlməsinin üç üsulu göstərilir: 1) fonetik konvergeniya; yəni uyğunlaşma, eyniləşmə; 2) semantik divergeniya, bir sözün mənalının ayrılması, polisemiyanın pozulması; 3) başqa dillərdən oxşar fonetik quruluşlu sözlərin daxil olması [11, s.218-219].

“Müasir rus dilinin leksikologiyası” kitabında omonimlərin yaranmasının iki üsulu göstərilir. Bunlardan birincisi çoxmənalılığın aradan çıxması, (məsələn, долг-обязанность-borc, vəzifə; долг- borc- verəcək borc); ikincisi isə başqa dillərdən alınmadır: брак- alman mə-nəşəlidir, zay deməkdir; bir də брак- nikah deməkdir [9, s.29]. Rus dilinin leksikologiyası ilə bağlı olan mənbələrdə ümumiyyətlə, ənənəvi olaraq omonimlərin meydana gəlməsində, formalaşmasında və inkişafında polisemiyanın rolu xüsusi qeyd edilir. Məsələn, V.İ. Koval ənənəyə uyğun olaraq yazır ki, “*Omonimlərin əmələ gəlməsində çoxmənalı sözlərdən birinin çoxmənalılığını itirərək müstəqilləşməsi mühüm istiqamətlərdən biridir. Semantik diferensiallaşma nəticəsində çoxmənalı sözlərdə mənanın biri müstəqilləşir və bu üsulla da omonimlərin yaranması baş verir*” [8, s.21].

Bu məsələ ilə əlaqədar ənənəvi münasibət N.M. Şanskinin də fikir və mülahizələrində əks olunur [12, s.16-17]. Bunların hamısı omonimlərin formalaşması ilə əlaqədar köhnə fikir və düşüncələrdir, omonim söz qrupuna aid zahiri, görünən, bəlkə də illüziyon təsəvvürün nəticəsidir. Bu nəticədə omonimlərin norma meyarı demək olar ki, görünməz qalır. Yalnız nəzərə çarpan budur ki, omonimlər quruluşca, oxşar, mə-naca müxtəlif söz qrupundan ibarətdir. Omonimlərin təşəkkül problemini aydınlaşdırmaqdan ötrü çoxmənalı sözlərin səciyyəvi keyfiyyətlərini əks etdirən cəhətləri bir daha gözdən keçirdikdə məsələyə müəyyən aydınlıq gətirmək olar. Çoxmənalı sözlərin formalaşmasında əsas göstəricilərinə dair əlamətlər bir qayda üzrə aşağıdakı kimi ifadə olunur:

1) çoxmənalılıq insanların müşahidəçilik qabiliyyətinin inkişafı ilə;

2) abstrakt təsəvvürün imkan yaratdığı fantaziya ilə;

3) əşya və hadisələri müşahidə etmə, qarşılaşdırma bacarığı ilə;

4) əşya və hadisələr arasında ümumi, oxşar cəhətləri ayıraraq tapmaq erudisiyası sayəsində meydana çıxır [4, s.78].

Buradan belə çıxır ki, omonimlər insan intellektinin inkişaf etdiyi, müqayisələr aparıb sözlərdə, oxşarlığın olub-olmamasının təyin olunma bildiyi mərhələdə meydana çıxmışdır. Ancaq onu da nəzərə almaq lazımdır ki, omonimlər dil-də söz qəlibinin təfəkkürdə əks olunan yeni anlayışlardan geri qaldığı bir dövrdə formalaşmış, dil özü heç bir müdaxilə olmadan ayrı-ayrı anlayışları bir qəlibə yerləşdirmişdir. Bir qəlibə sı-ğışdırılan sözlər isə təsadüfi olmayıb bir-biri ilə hansısa məna bağlılığı əks etdirən elementlərdən ibarət olmuşdur. Belə bir mərhələdə məcazlaş-madan söhbət gedə bilməzdi. Çünki məcazlaş-ma insan intellektinin abstrakt təfəkkürlə müşa-yiət olunduğu mərhələnin məhsuludur. Buradan belə bir nəticə hasil olur ki, omonimlik nəinki çoxmənalılıqdan yaranmışdır, əksinə, hətta omonim mərhələsindən sonrakı dövrün məhsu-ludur. Omonimlərdəki məna bağlılığı da elə sö-zün çoxmənalılığa doğru inkişafının ilkin izlə-rindən ibarətdir. Omonim cərgəsi çoxsözlü ol-madığı üçün çoxmənalılığın omonimdən əvvəl mövcudluğu fikri də özünü tam doğrulda bilmir. Məntiqi baxımdan da omonimləri dilin az, çox-mənalılığı isə çox sözlü mərhələsinin məhsulu hesab etmək olar. Dilin azsözlü dövründə mə-lumdur ki, çox mənadan da söhbət gedə bilməz-di. Odur ki, omonim cərgəsi də az sözlü qarşı-laşma ilə təcəssüm olunur. Bu qarşılaşmada isə qarşılaşan sözlərin arasındakı məna bağlılığı çoxmənalılığın təcəssümü yox, rüşeymidir. Təsadüfi deyildir ki, omonimlər lüğətində də omonim qarşılaşmaları da az sözlülüklə verilir: *ağı* (cəhər) – *ağı* (niskilli oxuma), *al* (qırmızı) – *al* (hiylə), *ala* (ləkə) – *rəng* (ağlı-qaralı rəng), *alçaq* (gödək, qısa) – *alçaq* (rəzil), *alışma* (öy-rənmə) – *alışma* (şərikli pay), *an* (vaxt, zaman)-*an* (xatırlamaq) və s. [4, s.52, 53, 54].

Beləliklə, omonim sözlərə aid normalılıq ondan ibarətdir ki, bu qrupdan olan sözlər özün-də incə məna bağlılığını saxlamaqla müstəqil anlayış bildirmiş olsun, qarşılaşma elementlərində çoxkomponentlilik müşahidə edilməsin. Ən yaxşı halda omonimlik iki sözün qarşılaşması məqamında daha effektiv təəssürat yaradır. Omonimlərin təsnifi zamanı adətən onlar daxili

məna əlaqəsinin mövcud olub-olmamasına görə iki qrupa bölünür. Birinci qrupa daxili məna bağlılığına malik olanlar, ikinci qrupa isə məna bağlılığı olmayanlar aid edilir. Daxili məna bağlılığı ilə səciyyələnən omonimlər bir qayda olaraq eyni nitq hissələri çərçivəsində formalaşmış dil vahidlərindən ibarətdir. Belə omonimlərin formalaşmasında məcaziləklə bağlı əlaqənin xüsusi rolu vardır. Lakin buradakı məcazilik çoxmənalı sözlərin formalaşmasındakı məcaziləklə eyniyyət təşkil etmir. Buradakı məcazilik hansısa oxşarlığa və ya əlamətə görə baş verən məcazilikdir. Bu məcazilik çoxmənalı sözləri şaxələndirən tipli olmayıb təbiətdə, həyatda, təfəkkürdə özünə müstəqil anlayış motivi yaratmış oxşatma, bənzətmə, əlamətə görə uyğunlaşdırma səciyyəli məcazilikdən ibarətdir. Yəni ki, omonim cütlüklərinin hər ikisi mənaca müstəqil anlayışlıdır. Bunların arasındakı incə məna bağlılığı isə məntiqi yox, oxşayışa, bənzəyişə və ya əlamətə görədir.

Belə omonimlər bir nitq hissəsi çərçivəsindəki sözlər arasında müşahidə edilir ki, bu da omonimliyin çoxmənalılıqdan törədiyi fikrini istisna edir. Bu kimi əlamətlər omonim normasını səciyyələndirir və onların bir dil hüduvunda baş verməsi mümkünlüyü barədə təsəvvür yaradır. Belə omonimlərə dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: *kök* (tərəvəz) – *kök* (şişman), *göy* (səma) – *göy* (rəng), *qaş* (əlamət) – *qaş* (üfüq), *sağ* (tərəf) – *sağ* (diri), *yaş* (ömür) – *yaş* (nəm), *iy* (qoxu) – *iy* (iş aləti), *ay* (göy cismi) – *ay* (zaman), *düz* (düzgün) – *düz* (səth, çöl, səhra), *dağ* (ucalıq) – *dağ* (damğa), *al* (rəng) – *al* (hiylə), *dil* (ağız üzvü) – *dil* (əsir) və s.

Bu cütlüklər arasında qeyd olunan əlaqələri müəyyən etmək ilk baxışdan çətin görünür, lakin müqayisəli araşdırma apararaq onların arasındakı incə əlaqələri müəyyən etmək mümkündür. Omonimlərin ikinci qrupuna tonallıqla fərqlənən və ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid olan cütlüklər aid edilir. Doğrudan da ilk baxışdan feili və ismi tərkibli omonimlərdə daxili, gizli məna bağlılığını aşkar etməkdə çətinliklər vardır. Lakin əgər yanaşma varsa, cütlük baş verirsə bunun haradisa gizlənmiş motivini də istisna saymaq olmaz. Bununla yanaşı bəzi cütlüklərdə izləri müəyyən etmək imkanları mövcuddursa bunun mənaca tam müstəqilləşmiş cütlüklərdə də mövcudluğu fikrini qəbul etməmək mümkün deyildir. Məsələn, *at* (heyvan) – *at* (atmaq) cüt-

lükələri nitq hissələri baxımından tamamilə fərqlidir. İlk baxımdan heyvan təsəvvürlü *at* ilə *atmaq* feili arasında uyğunluq əlaqəsi görünür. Lakin sözlərin formalaşması ilə bağlı tipoloji rekonstruksiya aparıldıqda yanaşmanın motivini təyin etmək mümkün olur. Məsələn, *at* (heyvan) sözündə *atmaq* feili ilə qarşılıqlı əlaqəni aşağıdakı kimi müəyyən etmək mümkündür: *atmaq* sözünün kökü *addım* sözü ilə bağlıdır. *Addım* sözündə *at* tərkibi *addım atmaq* ifadəsində müşahidə edilir. *At* (heyvan) sözü də əslində yerimək mənasındakı *addım atmaq* anlayışı ilə bağlıdır. Məhz bu məna yaxınlığı əsasında *atmaq* (yerimək) anlayışından *at* sözü formalaşmışdır. Bunun kimi *köç*, *iç*, *tut* feilləri ilə onların isim omonim cərgəsi arasındakı oxşarlığı müəyyənləşdirmək mümkündür. Məsələn, *köçmək* anlayışı əşyaları yığışdırıb bir yerdən başqa yerə getmək mənası bildirir. *Köçmək* zamanı da buna uyğun bir yerə yığılan, toplanan əşyalar *köç* adlandırılmışdır. *İç* sözü yeyilən və içilən vasitənin *içəriyə* ötürülməsi anlayışı bildirir. Buna uyğun olaraq *içmək* anlayışından *iç* (daxil) sözü formalaşmışdır.

Tutmaq sözü feil kimi nəyisə tutmaq, yerə düşməmək mənasını bildirir. *Tut* ismi isə əşyalıq bildirir. Görünür, *tut* meyvəsinin toplanmasında vaxtı ilə yerə tökülməməsi üçün tutalqa kimi işlənən vasitədən istifadə edilmiş və bunun nəticəsində də toplanan meyvə *tut* adlandırılmışdır. Feili və ismi qarşılaşdırmalar üzrə formalaşmış belə omonim cütləri arasındakı semantik əlaqənin müəyyənləşdirilməsində qarşılaşdırma motivlərini araşdırmaq geniş və ətraflı təhlil aparılması imkanları heç də istisna deyildir. Azərbaycan dilində bir qrup ismi-feili qarşılaşma üzrə omonim cərgələri yaranmışdır ki, onların arasındakı əlaqələrin araşdırılması üçün xüsusi tədqiqat aparılmasına ehtiyac vardır. Dildə belə omonim cərgəsinə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *daş* (əşya) – *daş* (daşmaq), *aş* (yemək növü) – *aş* (aşmaq), *dan* (üfüq) – *dan* (inkar), *çat* (yarıq, sınıq) – *çat* (yetirmək), *it* (heyvan) – *it* (uzaqlaşmaq), *bit* (həşərat) – *bit* (tamamlanmaq), *sağ* (sağlam, diri) – *sağ* (südü sağmaq), *qan* (maddə) – *qan* (anlamaq), *sal* (sığallı daş) – *sağ* (salmaq, düşürmək), *yan* (ətraf) – *yan* (alışmaq), *qız* (insan) – *qız* (isinmək), *düz* (səth) – *düz* (sıralamaq), *dal* (geri, arxa) – *dal* (getmək-xəyala getmək), *şiş* (alət) – *şiş*

(köpmək), *saç* (tük) – *saç* (yayımaq), *yay* (fəsil) – *yay* (yaymaq), *az* (kiçik) – *az* (azmaq) və s.

Bu tipli omonimlərin yaranması dilin inkişafının elə bir mərhələsinə təsadüf edir ki, bu mərhələdə insan təfəkkürü əşya və hərəkət anlayışını bir vəhdətdə dərk etmişdir. Daha doğrusu, əşya və hərəkət anlayışı təfəkkürdə diferensiallaşmamış şəkildə dərk olunmuşdur. Bu fərqlərin təfəkkürdə ayırd edilməsi sayəsində isə ad – feil kontrastları əsasındakı omonimlərin formalaşma prosesi baş vermişdir. Omonimlər haqqında bəhs edildikdə onların bir qisminin alınmalar hesabına yaranması ilə bağlı da nümunələr gətirilir. Məsələn, *bal* (Azərb. arının məhsulu) – *bal* (fr. mərasim) – *bal* (fr. dərəcə); *bar* (frps. meyvə, bəhrə, məhsul) – *bar* (ing. bufet, şərab saxlanan yer) – *bar* (Azərb. kif), *həlim* (Azərb. bulaşmaq) – *həlim* (ər. yumşaq, sakit); *bala* (fars. böyük) – *bala* (Azərb. uşaq); *dam* (fars. tələ) – *dam* (Azərb. daxma, alacıq), *dal* (ər. hərfi işarə) – *dal* (Azərb. arxa), *dana* (fars-bilici) – *dana* (Azərb. inək balası); *dur* (fars. uzaq) – *dur* (Azərb. dayanmaq), *dul* (fars. dolça, vedrə) – *dul* (Azərb. əri və ya arvadı ölmüş və ya boşanmış), *zil* (ər. himayəçi) – *zil* (Azərb. uca səs) və s.

Bu nümunələrdən görüldüyü kimi onlar ayrı-ayrı dillərə məxsus olduğu üçün aralarındakı yaxınlıq da formal əlamətdir. Onların heç biri bir-biri ilə hansısa məna yaxınlığına malik deyildir. Deməli, belə formal yaxınlıq onların Azərbaycan dilində omonim olmasını təsdiq etmir. Bu tipli formal oxşarlıq omonimlərə dair norma prinsiplərini də əks etdirmir. Ədəbiyyatda omonim kimi izah olunan belə cərgələrdəki zahiri oxşarlıq təsadüfidir. Odur ki, normadan kənar belə zahiri oxşarlıq Azərbaycan dili omonim cərgəsini zənginləşdirən nümunələr sırasına da daxil deyildir. Omonimlərin məna yaxınlıq ənənəsi özünün varisliyini davam etdirərək sonrakı mərhələlərdə, hətta müasir dövrdə də intonasıya ilə fərqlənən nümunələrin yaranmasına da öz təsirini göstərmişdir. Bu xüsusiyyəti omonim səciyyəli aşağıdakı nümunələrdə müşahidə etmək olar: *süzmə* – *süzmə*, *yarmə* – *yarmə*, *bölmə* – *bölmə*, *qırmə* – *qırmə*, *sürmə* – *sürmə*, *qırmə* – *qırmə*, *vürmə* – *vürmə* və s. Bəzi bu tipli omonim cərgələri də vardır ki, onlarda vurğu sona düşsə də feil vurğusu nisbi intensivlik hiss etdirir: *vuruş* – *vuruş*, *döyüş* – *döyüş*, *qarış* – *qarış*, *yarış* – *yarış*, *atış* – *atış*, *qaçış* – *qaçış*, *barış* – *barış* və s.

Omonimlər və onların ayrı-ayrı növləri bədii mətnə üslubi rəngarənglik yaratmaq vəsiyyəti kimi işlənir.

Aşiqəm yaza dərdim
Qanan yoz yaza dərdim.
Fəqir bir bülbül kimi
Qalıbdı yaza dərdim [1, s.10].

Kəkliyəm, dizi qanlı
Topuğu dizi qanlı
Ölərəm məhlənzədə
Edərəm sizi qanlı [1, s.14].

Göy üzü damar-damar
Göydən yerə nur damar
Qurusun düşmən dili
Doğrasın damar-damar [1, s.16].

Dəyirman üstü qabaq (balqabaq)
Yarpızı tavax-tavax
Gəl olum sənə qurban
Uzun boy, açıq qabaq [1, s.17].

Əziziyəm, ağ damar
Qara damar, ağ damar
Vətənə xain baxanın
Gözlərinə ağ damar [1, s.32].

Əziziyəm, üç ay var
Üç ulduz var, üç ay var
Könlüm səni arzular
Görüşməyə üç ay var [1, s.32].

Əziziyəm, gözəl alma
Yeməyə gözəl alma
Əsil al, çirkin olsun
Bədəsil gözəl alma [1, s.32].

Omonimlər yazılı dildə sabit norma üzrə işlənməklə ümumişlək xarakter daşıyır. Bədii dildə omonimlərin norması sərbəstdir və üslubi rəngarənglik yaratmaqla səciyyələnir. Omonimlərin dildəki rəngarəngliyi insanların poetik təfəkkürünün təcəssümü kimi parlaq bir mənzərə yaradır.

Nəticə

Aparılan araşdırma göstərir ki, omonimlər Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemində mühüm yer tutan söz qruplarından biridir və onların formalaşması dilin tarixi inkişafı ilə sıx bağlıdır. Omonimlər dilin ilkin inkişaf mərhələsində söz modelinin məhdud olduğu, lakin anlayışların artdığı dövrdə meydana çıxmış və müx-

təlif anlayışların eyni söz forması daxilində ifadə olunması nəticəsində formalaşmışdır. Bu proses insan təfəkküründə sinkretik düşüncə tərzinin mövcudluğu ilə əlaqədar olmuş və omonimlərin normativ xüsusiyyətlərinin yaranmasına zəmin yaratmışdır.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, omonimlərin norma prinsipi onların formaca eyni, lakin məzmunca müxtəlif anlayışları ifadə etməsi ilə yanaşı, müəyyən daxili semantik bağlılığın mövcudluğu ilə səciyyələnir. Bu baxımdan omonim cütlüklərinin arasında bəzən gizli semantik əlaqələr müşahidə edilir və bu əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi müqayisəli və rekonstruktiv təhlil vasitəsilə mümkündür. Belə yanaşma omonimlərin yalnız çoxmənalılıq nəticəsində formalaşması barədə mövcud ənənəvi fikirlərin tam şəkildə əsaslandırılmadığını göstərir. Əksinə, omonimlik bir çox hallarda dilin qədim inkişaf mərhələsində formalaşmış semantik qarşılaşmaların nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Araşdırma həmçinin göstərir ki, omonimlərin bir qismi eyni nitq hissələri daxilində semantik yaxınlıq əsasında formalaşdığı halda, digər qismi müxtəlif nitq hissələrinə aid sözlərin qarşılaşması nəticəsində meydana çıxır. Bu cür omonimlərin yaranmasında əşya və hərəkət anlayışlarının ilkin mərhələdə bir vəhdət halında qavranılması mühüm rol oynamışdır. Eyni zamanda başqa dillərdən alınmış və zahirən oxşar formaya malik olan sözlərin isə Azərbaycan dilində omonim norma yaratmadığı müəyyən edilmişdir.

Bununla yanaşı, omonimlər bədii nitqdə mühüm üslubi funksiyaya malik dil vahidlərindən biri kimi çıxış edir. Onların poetik və bədii mətnlərdə işlədilməsi nitqin obrazlılığını, emosional-ekspressiv çalarlarını artırır, ifadə imkanlarının genişlənməsinə şərait yaradır və mətnin bədii-estetik təsir gücünü yüksəldir. Bu baxımdan omonimlər yalnız leksik-semantik hadisə kimi deyil, eyni zamanda bədii üslubun formalaşmasında iştirak edən mühüm üslubi vasitələrdən biri kimi qiymətləndirilir. Dil vahidlərinin semantik xüsusiyyətlərinin və normativ işlənmə

prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsində sözlüklərin xüsusi rolu vardır. Sözlüklər sözlərin mənası, semantik çalarları və nitqdə düzgün işlənmə qaydaları haqqında məlumat verən mühüm leksikoqrafik mənbələr və elektron məlumat bazaları kimi çıxış edir. Sözlüklərdə maddə başlıqlarının seçimi və onların izah forması sözlüyün tərtib edilmə məqsədindən, tipindən və nəzərdə tutulmuş istifadəçi auditoriyasından asılı olaraq müəyyən edilir. Bu baxımdan məktəb sözlükləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə sözlüklər leksikoqrafiya və dilçilik prinsipləri ilə yanaşı, pedaqoji tələblər də nəzərə alınmaqla hazırlanmalı, şagirdlərin dil bacarıqlarının inkişafına və söz ehtiyatının zənginləşməsinə xidmət etməlidir [14, s. 43–77].

Beləliklə, Azərbaycan dilində omonimlərin dilin qədim leksik qatını təşkil edən, formaca eyni, məzmunca fərqli anlayışları ifadə edən və müəyyən semantik motivlər əsasında formalaşan söz qruplarıdır. Onların norma prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi Azərbaycan dilinin leksik sisteminin daha dərinədən öyrənilməsi və dilçilik tədqiqatlarının inkişafı baxımından mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin aktuallığı. Müasir dilçilikdə leksik-semantik sistemin öyrənilməsi, xüsusilə də omonimlərin formalaşma prinsipləri və norma məsələlərinin araşdırılması aktual elmi problemlərdən biridir. Azərbaycan dilinin zəngin leksik qatlarından biri olan omonimlərin dilin tarixi inkişaf mərhələlərini, insan təfəkkürünün formalaşma xüsusiyyətlərini və söz yaradıcılığı proseslərini özündə əks etdirir.

Problemin elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan dilində omonimlərin yaranma və formalaşma prosesi ənənəvi yanaşmadan fərqli olaraq normativ-semantik baxımdan təhlil edilmişdir. Məqalədə omonimlərin yalnız çoxmənalılıqdan törəməsi barədə mövcud fikirlərə tənqidi yanaşma göstərilmiş, onların dilin qədim sinkretik mərhələsi ilə bağlı olduğu əsaslandırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə irəli sürülən elmi müddəalar omonimlərin norma prinsiplərinin daha düzgün müəyyənləşdirilməsinə, leksik-semantik hadisələrin sistemli şəkildə izahına və Azərbaycan dilinin leksik sisteminin daha dərinədən öyrənilməsinə kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan bayatları. –Bakı: Elm və təhsil, –2022. –316 s.
2. Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dili. 4 hissədə, II h., –Bakı: Şərq-Qərb, –2007. –192 s.
3. Həsənov, H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası / H. Həsənov. –Bakı: Nurlan, –2005. –452 s.

4. Həsənov, H. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti / H. Həsənov. –Bakı: Şərq-Qərb, –2007. –168s.
5. Xəlilov, V. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası / V. Xəlilov. –Bakı: Nurlan, –2008. –s.442.
6. Как появились омонимы-слова, одиноковые по написанию, но разные по значенинов=azen.ru/o/XAfx-oGuUACp OXVO.
7. Качалова К.А., Семенчук Л.В., Конохова Е.В. Омонимы в русском, английском и немецком языках. //Юный ученый, –2019, № 5 (25) с.
8. Коваль, В.И. Современный русский язык, в 2-х части, часть 1, Лексикология, фразеология. – Гомель: ГГУ, им.Ф.Скорины, –2001. –96 с.
9. Нетяго, Н.В., Дюзенли М.В. Лексикология современного русского языка. –Екатеринбург: изд. Уральского университета, –2016. –100 с.
10. Неумоина Н.Г., Шевченко Н.Ю., Лебедева Н.В. Полные лексические омонимы в русском языке // Успехи современного естествознания, –2014, № 11, (часть 1) –с.104-107.
11. Сидикова, Г.Н. Основные пути возникновения омонимов. Филология: suberleninka.ru/article/n/osnovnyue-puti-vozniknoveniya-omonimov-/viwer.–2012.
12. Шанский, Н.М. Лексика и фразеология современного русского языка / Н.М. Шанский. – Москва: Учпедгиз, –1957. –167 с.
13. Щербак, А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. / А.М. Щербак. –Ленинград, 1970. – 204 с.
14. Devecioğlu, M., & Benzer, A. (2024). Pedagojik ve Dil Bilimsel Yaklaşımla Okul Sözlüğü Maddeleri. *Eğitim Ve Bilim*, 49 (218), 43-77. <https://doi.org/10.15390/EB.2024.11765>

Redaksiyaya daxil olub: 12.03.2026